

Розділ II ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

В. Полторак

ПРОБЛЕМА ІСНУВАННЯ ШВДЕННО-СХІДНИХ ПАЛАНОК ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО 1734-1746 рр.

Поступове і методичне просування імперської влади на південь призвело до "звуження" колись широкого поясу Дикого поля. Обмежена козацька стихія скерувала свій потенціал в бік інтенсифікації господарського використання ресурсів південноукраїнських територій. Захищаючи свої права на ці землі та впорядковуючи засоби управління ними, Військо Запорозьке вдається до створення гнучкої адміністративно-територіальної системи управління, яка отримала в історіографії назву "паланковий устрій".

Досить заплутаною в історіографії є проблема існування південно-східних паланок Війська Запорозького, серед яких називають Міусь-ку, Єланчицьку та Кальміуську паланки. Головне питання полягає в наступному: розрізняти ці паланки як окремі адміністративні одиниці або вважати їх різними назвами однієї паланки. Інтерес викликають також питання пов'язані з формуванням паланкових адміністрацій, їхніми відносинами з центральною Кошовою владою та з сусідами, зокрема з донськими козаками, хід заселення та господарського освоєння запорожцями приазовських земель. Вивчення цих питань дозволить з'ясувати напрямки зовнішньої та внутрішньої політики Війська Запорозького у першій половині XVIII ст.

Достеменно відомо, що паланковий поділ земель Війська існував після переходу під протекцію Російської імперії у 1734 р., однак точний час його запровадження невідомий. Існування паланок на південно-східних територіях Нової Січі засвідчене документами внутрішнього або міжрегіонального вжитку після російсько-турецької війни 1736-1739 рр.

Згідно Белградської мирної угоди землі на захід від р. Берди залишались у володінні Кримського ханства, а на схід від неї — відійшли до володінь Росії. Узбережжя Азовського моря від гирла Міуса до Берди було оголошене нейтральною "бар'єрною землею", на яку

було заборонено вихід мешканцям обох держав. Однак де-факто ситуація склалась інакше. Ні Турецька, ні Російська імперії, ні Кримське ханство на початок 1740-х рр. не мали реальної змоги впливати на розподіл приазовських земель, що підштовхнуло запорожців, но-гайців і донців до використання ресурсів регіону всупереч нормам Белградської мирної угоди та інструкцій про розмежування земель двох імперій. Протягом 1743-1746 рр. відбулась ескалація запорозько-донського конфлікту навколо питання приналежності цих земель. Указом Сенату 30 квітня 1746 р. був офіційно затверджений кордон між Запорозьким і Донським військами: "щоб надалі в них запорожців з донськими козаками ніяких суперечок і сварок не відбувалося, відвести їм нині у володіння землі і ріки і лісні угіддя... І для того бути між ними, запорозькими і донськими козаками, ...річці Кальміусу кордоном, а від вершини її, прямою лінією, навіть до колишнього 1714 р. Російського з Портою Оттоманською кордону, учинити пристойну межу" ¹. Це, однак, не призвело до остаточного припинення суперечок між Донським і Запорозьким військами. Вже в березні 1747 р. урядом була розіслана спеціальна грамота "Про припинення будь-яких суперечок та сутичок між донськими і запорозькими козаками за прикордонні землі". Запорозьке Військо висувало претензії на землі між Кальміусом і Міусом й надалі². І тільки після того, як у 1775 р. Нова Січ була ліквідована, а її територія ввійшла до складу Новоросійської губернії, спірна земля була остаточно закріплена за Військом Донським.

З'ясування проблеми існування південно-східних паланок війська запорозького в період 40-70-х рр. XVIII ст. передбачає визначення мети їхнього створення і функціонування, а також окреслення території паланок.

Територію південно-східних паланок Війська Запорозького в історичній літературі точно не визначають. Землі Сланчицької паланки дослідники обмежують узбережжям Азовського моря, Кальміусом та навіть Кубанню ³. Землі Кальміуської паланки окреслюють на сході Кальміусом, а на заході і півночі — межею Самарської паланки ⁴.

Сланчицьку паланку, названу так від розташування паланкового центру на "Висшему" (тепер — Мокрому) Сланчику⁵, дослідники невірно називають ще Сланецькою, плутаючи річки Чорний, Гнилий та Куций Сланці, які впадають в Південний Буг, з річками, які несуть свої води до Азовського моря — Сухим, Мокрим і Грузьким Сланчиками. Не має також одноманітності у вирішенні питання керівництва паланок, адже, йдучи за документами, дослідники називають тих самих полковників одночасно Міуськими, Сланчицькими або Кальмі-уськими.

Наявні опубліковані документи та архівні джерела дозволяють нам висловити певні припущення щодо даної проблеми. Існування Єланчицької паланки припало на час інституціалізації адміністративно-територіального устрою Війська Запорозького. Паланковий устрій в прикордонних теренах на той момент не був сталим і перебував на стадії оформлення. "Старожитні" товщі (паланки) були густозаселеними землеробськими регіонами, в той час як прикордонні паланки являли собою форпости впливу Кошу, пунктами управління діяльністю численних запорозьких промислових ватаг. У зв'язку з цим різнились функції та засоби управління паланками. Саме тому говорити про межі, центр, посадовців південно-східних прикордонних паланок (або паланки) в 40-х рр. XVIII ст. можемо лише як про явище повністю не оформлене.

Представник січової влади на прикордонні мав посаду полковника, його адміністративний центр називався паланкою. Прикордонний полковник віддалений територіально від Кошового управління, міг розраховувати на певну самостійність в своїх діях. Так, у 1743 р. старшина Василь Кишенський сам себе оголосив міуським полковником. Призначений Кошем для викорінення розбійництва у межиріччі Міусу та Берди, він самостійно діяв в питаннях використання при-азовських ресурсів, активно протидіяв зазіханням на "підконтрольні йому" території з боку донських козаків, відстоював належність земель Війську Запорозькому. Отаман Війська Донського Данило Єфремов скаржився російському уряду, що полковник В. Кишенський, відряджений з "пристойною командою", почав зганяти із земель у межиріччі Міусу та Берди донських рибалок. Більш того, відчуваючи брак у людях, полковник відправився до столиці Війська Донського Черкаська, де почав закликати запорожців та малоросійських людей, які тимчасово мешкали на Дону, під свій "регімент" ⁶. Слід зазначити, що Кіш не протидіяв подібним діям старшини, розраховуючи збільшити населення та територію вольностей Війська Запорозького ⁷. Виправданням для подібних заходів виступали як норми звичаєвого права (впевненість у першості появи запорожців на цих теренах порівняно з відносно недавньою появою на них донців), так і законодавчі акти імперії (зокрема, грамоти монархів, що гарантували Війську Запорозькому ті землі, якими вони володіли до 1709 р.) ⁸. Незадоволення такими діями донська старшина на чолі з Єфремовим затримала полковника. Це викликало у свою чергу запит з Запорозького Коша до вищих інстанцій щодо правомірності подібних дій донців. Не маючи вагомих підстав на тривалий арешт Кишенського, Д. Єфремов змушений був його звільнити.

Звільнений полковник знову очолив загін і поновив контроль над Міусом, не допускаючи донських козаків до рибної ловлі у північно-східному Приазов'ї. Поновились і скарги донської старшини на дії полковника та його осавула Журавля. Тоді ж, влітку 1743 р., адміністрація паланки підтримала запорожців, які ловили рибу на кубанській стороні Азовського моря⁹.

В вирішенні питання розмежування земель активно діяли й інші старшини Війська Запорозького. Часто одні й ті самі полковники могли згадуватись як керівники Міуської, Єланчицької або Кальміуської паланки¹¹. Привертає увагу й те, що у 1746 р. представники старшини Єланчицької паланки згадуються на таких самих посадах серед старшини паланки Кальміуської. Одночасне існування декількох паланок на одній і тій самій території викликає сумніви. Очевидно, що не було потреби у наявності на прикордонні паланок з ідентичними функціями (захист запорозьких промисловиків, забезпечення кордону з Військом Донським тощо).

На нашу думку, паланка як центр прикордонної території в 40-і рр. XVIII ст. не мала постійної дислокації, була сезонною і розташовувалась то у Кальміуській слободі, то на "Вищому" (Мокрому) Єланчику (Таганрозького р-ну Російської Федерації). В залежності від розміщення центру отримувала в документах назву територіальна одиниця та її керівник. Згідно різних джерел та їхніх тлумачень, полковниками під час перебування паланкового центру на Єланчику у 1743 р. були Василь Кишенський, Павло Таран; у 1744 р. — Іван Андрійович Ступак, Йосип Баран та Іван Прокоф'єв, у 1745 р. — Йосип Баран, Левко Чорний та Тимофій Іванович Пастернак. Старшинами у 1743-1744 рр. були — полковим осавулом Ярема, полковим писарем Андій Бирюк, отаманом на Сазальницькій косі Павло Дикий, у 1746 р. полковим осавулом — Олексій Іванов (Чорний). Одночасно в документах маємо згадки про існування у 1743-1746 рр. старшини Кальміуської паланки: тих самих полковників Василя Кишенського, Івана Прокоф'єва, Левка Чорного, Тимофія Івановича Пастернака, Андрія Чорного, Леонтія Тарана, полкового писаря Андрія Бирюка та полкового осавула Олесія Чорного.

Восени 1745 р. та навесні 1746 р. згадки про "паланку на Єланчику" стають більш регулярними. Тоді в ній головував полковник Лео-нтії Федорович Таран ("полковник при Єланчику") на чолі загону в 100 козаків. Також є відомості про існування дерев'яної церкви в паланці. Так, в квітні 1746 р. (до отримання Указу про розмежування по Кальміусу) під час каральної експедиції в межиріччя Міусу та Кальміусу донськими козаками на чолі з полковником Туроверовим запорожців "з паланки (йдеться про паланку як поселення, укріплен-

ний пункт — В. П.) вигнали і церкву їх розкидали..." ¹¹. Д. Яворницький при описі церков земель Війська Запорозького відзначав наявність церкви в Кальміуській слободі в першій половині XVIII ст. У 1754 р. кальміуський полковник Андрій Порохня писав до Коша, що ця церква постаріла і на її місці потрібно побудувати нову. До побудови нової будівлі було надіслано стару похідну церкву ще часів перебування Запорозького Війська під протекцією кримського хана ¹². Можна припустити, що згадувана під 1746 та 1754 роками будівля — одна й та сама паланкова церква, яку в 1746 р. було "розкидано" донцями в Єланчицькій паланці та перевезено запорожцями до Кальміуської слободи.

Після вище згаданих подій і подальшого розслідування цієї справи Бахмутською слідчою комісією існування Єланчицької паланки не засвідчене документально. Її полковник Леонтій Таран певний час згадувався як полковник Кальміуської паланки, а у вересні 1746 р. спільна запорозько-донська розмежувальна комісія провела демаркацію нового кордону, встановленого квітневим сенатським Указом.

В результаті конфлікту між військом Запорозьким та Донським запорожці отримали досвід боротьби за кордони у нових умовах, відстояли частину своїх земель (адже донські козаки претендували на землі до Берди), а також закріпились на узбережжі Азовського моря. Вони отримали документи на землі і в майбутньому саме запорозько-донський кордон залишався непохитним.

Усе вище зазначене дає нам можливість стверджувати, що на південно-східних територіях Війська Запорозького з 1740-х рр. XVIII ст. існувала одна південно-східна паланка, яка в документах в різні часи, а іноді й одночасно, називалась Міуською, Єланчицькою та Кальміуською. Населення паланки займалося сезонним промислом. Її територія в період 1742-1746 рр. сягала на сході Міусу, на півдні Чубурської та Єйської кіс. Починаючи з квітня 1746 р. південно-східна паланка Війська Запорозького була обмежена Кальміусом, в гирлі якого розмістився паланковий центр. За паланкою закріпилась назва "Кальміуська".

Примітки:

1. Полное собрание законов Российской империи / Собр. 1-е. — СПб., 1830. — Т. XII. — С. 544-545.
2. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі ЦДАУК). — Ф. 229. — Оп. 1. — О.з. № 212. — Арк. 1-1 зв.
3. Пірко В. О. До питання про адміністративний устрій східних окраїн Нової Січі. — С. 88.
4. Пірко В. Кальміуська паланка. — С. 74, 77; Пірко В. О. До питання про адміністративний устрій східних окраїн Нової Січі. — С. 85-88.

1. Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских Козаков. — Т. 2. — С. 525.
6. ЦДІАУК. — Фонд КМФ-9. — Оп. 2. — О.з. № 15. — Арк. 1 зв.
7. Шрко В. Заселення Донеччини у XVI-XVIII ст. — С. 98.
8. Грозовський І. Право Нової Січі (1734-1775). — С. 16-17.
9. ЦДІАУК. — Фонд КМФ-9. — Оп. 2. — О.з. № 15. — Арк. 4-4 зв.
10. ЦДІАУК. — Ф. КМФ-9. — Оп. 2. — О. з. № 19. — Арк. 1-4 зв.
11. Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских Козаков. — Т. 2. — С. 1474-1481.
12. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. — Т. 1. — С. 289-290.